

ÁNGELES Y ARTE / ÀNGELS I ART

SEGÚN EL MANUSCRITO DE MN. M. TRENS / SEGONS EL MANUSCRIT DE MN. M. TRENS

J. M. MARTÍ i BONET

J. M^a. MARTÍ BONET

ÁNGELES Y ARTE / ÀNGELS I ART

SEGÚN EL MANUSCRITO DE MN. M. TRENS / SEGONS EL MANUSCRIT DE MN. M. TRENS
(Arxiu Diocesà de Barcelona)

Barcelona, XI - 2017

© Martí Bonet, Josep Maria
© Ángeles y arte / Àngels i art

ÍNDICE / ÍNDEX

INTRODUCCIÓN: EL PORQUE DE LA PRESENTE EDICIÓN	6
<i>INTRODUCCIÓ: EL PERQUÈ DE LA PRESENT EDICIÓ</i>	
Los ángeles	6
Els àngels	
Número y oficio de los ángeles	6
Nombre i ofici dels àngels	
Representación de los ángeles	10
Representació dels àngels	
LOS TRES ARCÁNGELES	16
<i>ELS TRES ARCÀNGELS</i>	
Miguel	16
Miquel	
Gabriel	22
Gabriel	
Rafael	24
Rafael	
Ángeles custodios	24
Àngels custodis	
Ángeles asistentes	26
Àngels assistents	
Ángeles plumíferos	26
Àngels plumífers	

INTRODUCCIÓN: EL PORQUE DE LA PRESENTE EDICIÓN

En junio de 2017, publicamos el libro *Iconografía Cristiana vol. I Antiguo Testamento*, según el manuscrito del Mn. M. Trens, nuestro antecesor en la dirección del Museo Diocesano de Barcelona. Seis meses después el mismo Museo publica el segundo volumen, *Iconografía Cristiana, vol. II Nuevo Testamento*. En ambos volúmenes el Dr. Manuel Trens presenta un exhaustivo estudio sobre los temas bíblicos más diversos, con referencias a obras maestras del arte custodiadas especialmente en los principales museos de Europa. Nosotros hemos tenido la oportunidad de ampliar casi el doble las comparaciones o piezas de arte gracias a las cuales se puede dar un panorama muy amplio de nuestra iconografía. Gracias a estas publicaciones, ahora podemos ofrecer de un modo periódico temas específicos a través de internet y de nuestra editorial colaboradora Ediciones Bubok.

Empezamos por el tema de los ángeles, con una síntesis de la introducción que se halla en el primer volumen del mencionado libro *Iconografía Cristiana vol. I Antiguo Testamento*. Según el manuscrito de Mn. M. Trens, de los autores J. Monasterio y J.Mª Martí Bonet.

Los ángeles

La palabra “Ángel” significa mensajero (*aggelos*, en griego, *angelus*, en latín). Dice Durandus, famoso canonista y liturgista occitano del siglo XIII, que en 1286 escribió el libro titulado *Rationale divinatorum officiorum*, donde define qué son los ángeles: “La palabra ángel significa mensajero; pero el nombre de ángel es nombre de oficio, no de naturaleza. Siempre son espíritus, pero solo son ángeles en cuanto son enviados. Los ángeles son puros espíritus, que en su trato con los hombres asumieron aspecto humano.

Número y oficios de los ángeles

De acuerdo con el Antiguo y Nuevo Testamento, y con los primitivos escritores eclesiásticos (Santos Padres) se reconocen nueve coros angélicos, agru-

INTRODUCCIÓ: EL PERQUÈ DE LA PRESENT EDICIÓ

El mes de juny de 2017, vam publicar el llibre *Iconografia Cristiana vol. I Antiguo Testamento, según el manuscrito del Mn. M. Trens*, el nostre antecessor en la direcció del Museu Diocesà de Barcelona. Sis mesos després el mateix Museu publica el segon volum, *Iconografia Cristiana, vol. II Nuevo Testamento*. En tots dos volums el Dr. Manuel Trens presenta un exhaustiu estudi sobre els temes bíblics més diversos, amb referències a obres mestres de l'art custodiades especialment en els principals museus d'Europa. Nosaltres hem tingut l'oportunitat d'ampliar gairebé el doble les comparacions o peces d'art gràcies a les quals es pot donar un panorama molt ampli de la nostra iconografia. Gràcies a aquestes publicacions, ara podem oferir d'una manera periòdica temes específics a través d'internet i de la nostra editorial col·laboradora Edicions Bubok.

Comencem pel tema dels àngels, amb una síntesi de la introducció que es troba en el primer volum de l'esmentat llibre *Iconografia Cristiana vol. I Antiguo Testamento. Según el manuscrito de Mn. M. Trens*, dels autors J. Monasterio i J.M. Martí Bonet.

Els àngels

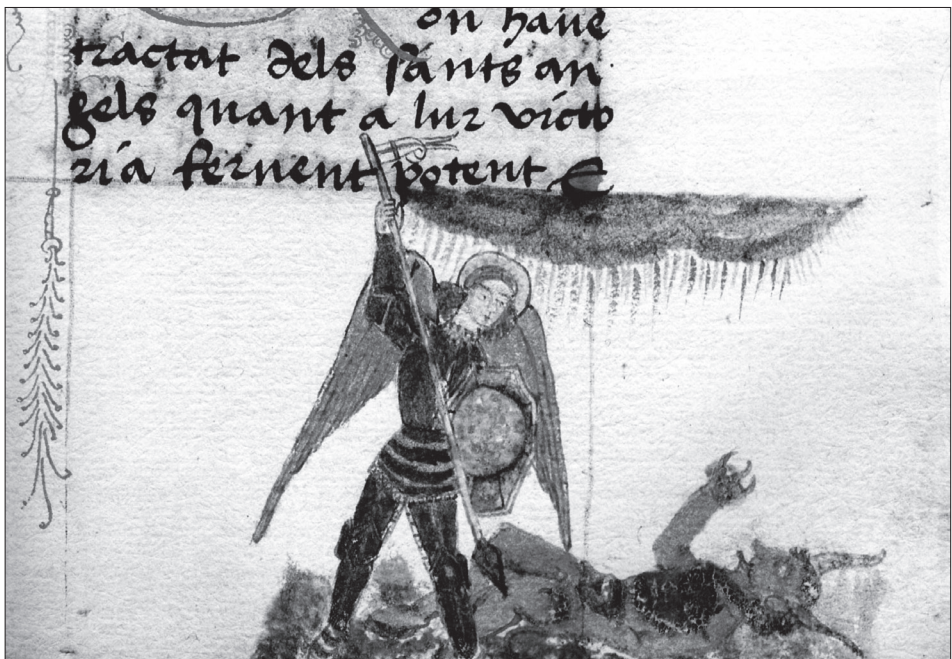
La paraula “Àngel” significa missatger (*aggelos*, en grec, *angelus*, en llatí). Durandus, famós canonista i liturgista occità del segle XIII, que el 1286 va escriure el llibre intitulat *Rationale divinatorum officiorum*, defineix què són els àngels, i diu: “La paraula àngel significa missatger; però el nom d'àngel és nom d'ofici, no de naturalesa. Sempre són esperits, però només són àngels en el sentit que són enviats. Els àngels són purs esperits, que en el seu tracte amb els homes van assumir aspecte humà”.

Nombre i oficis dels àngels

D'acord amb l'Antic i el Nou Testament, i amb els primitius escriptors eclesiàstics (Sants Pares) es reconeixen cors angèlics, agrupats en tres Or-

Detalle de ángel con incensario de la vidriera anónima de la catedral de Girona.
Siglo XV.

Francesc Eiximenis. *Llibre dels Àngels*. Papel. Siglo XV.

pados en tres Ordenes (*Hierarchia coelestis*). Véase, por ejemplo, el retablo de Borrassà, siglo XV, en la Catedral de Amberes.

- Primer Orden: Serafines (*Seraphim*), Querubines (*Cherubim*), Tronos (*Throni*).
- Segundo Orden: Dominaciones (*Dominaciones*), Virtudes (*Virtutes*), Potestades (*Potestates*).
- Tercer Orden: Principados (*Principati*), Arcángeles (*Archangeli*), Ángeles (*Angeli*).

Representación de los ángeles

- Querubines, con cuatro alas, globo en cada mano, color azul. Junto con los Serafines forman la más alta categoría en la jerarquía celestial.
- Serafines, con seis alas llenas de ojos, llamas en las manos, color rojo. Asistentes al trono de Dios. A menudo reducidos a una cabeza provista de dos, cuatro e incluso seis alas.
- Tronos, cuatro alas, pies descalzos sobre ruedas (del carro de Dios), con llamas y alas llenas de ojos. Van colocados bajo los pies de Dios, y le sirven de trono.
- Dominaciones, cetro y corona, o bien con casco y espada. Señorean sobre toda potestad.
- Potestades, dos alas, túnica y manto. Protegen contra todo ataque de los espíritus malos.
- Virtudes, sostienen libro y cetro, sin corona, pies descalzos; anillo, alba y dalmática. Les están encargadas todas las operaciones de la gracia.
- Principados, vestidos como guerreros o como diáconos, visten amito, alba y dalmática. Atienden al gobierno del mundo.
- Arcángeles, dos alas, túnica y manto, lanza y escudo. Anuncian las cosas más importantes (Summa).
- Ángeles, dos alas, túnica, con o sin manto. Anuncian las cosas menos importantes (Minima).

des (*Hierarchia coelestis*). Vegi's, per exemple, el retaule de Borrassà, segle XV, a la catedral d'Anvers.

- Primer Orde: Serafins (*Seraphim*), Querubins (*Cherubim*), Tronos (*Throni*).
- Segon Orde: Dominacions (*Dominaciones*), Virtuts (*Virtutes*), Potestats (*Potestates*).
- Tercer Orde: Principats (*Principati*), Arcàngels (*Archangeli*), Àngels (*Angeli*).

Representació dels àngels

- Querubins, amb quatre ales, globus a cada mà, color blau. Juntament amb els Serafins formen la més alta categoria en la jerarquia celestial.
- Serafins, amb sis ales plenes d'ulls, flames a les mans, color vermell. Assistents al tron de Déu. Sovint reduïts a un cap proveïda de dos, quatre i fins i tot sis ales.
- Trons, quatre ales, peus descalços sobre rodes (del carro de Déu), amb flames i ales plenes d'ulls. Van col·locats sota els peus de Déu, i li serveixen de tron.
- Dominacions, ceptre i corona, o bé amb casc i espasa. Senyoregen sobre tot poder.
- Potestats, dues ales, túnica i mantell. Protegeixen contra tot atac dels esperits dolents.
- Virtuts, sostenen llibre i ceptre, sense corona, peus descalços; anell, alba i dalmàtica. Els són encarregades totes les operacions de la gràcia.
- Principats, vestits com guerrers o com diaques, vesteixen amit, alba i dalmàtica. Atenen al govern del món.
- Arcàngels, dues ales, túnica i mantell, llança i escut. Anuncien les coses més importants (*Summa*).
- Àngels, dues ales, túnica, amb o sense mantell. Anuncien les coses menys importants (*Minima*).

Sargos de la catedral de Barcelona. Artista Pere Pau

Sarges de la catedral de Barcelona. Artista Pere Pau

Ángeles músicos. Catedral de Barcelona.

Àngels músics. Catedral de Barcelona.

Estos nueve coros son de la misma naturaleza, y no se distinguen sino por sus funciones y grados de gloria. A excepción de los arcángeles, todos son innominados. Se mencionan siete arcángeles (e incluso ocho y doce en la literatura apocalíptica y patrística respectivamente): Miguel, Gabriel, citados en el libro de Daniel; Gabriel también en Lucas, 1,19 y 26. Rafael en el libro de Tobías; Uriel, en el apócrifo de Henoc y en el cuarto de Esdras. La tradición da los nombres de Sealtiel, Baraquiel y Jehudiel. En una supuesta revelación al franciscano Amadeo Ménez, además de los tres bíblicos, se citan los nombres de Uriel, Iehudiel, Baradiel y Sealtiel. Varios concilios reprobaron las imágenes de los siete arcángeles. La Iglesia sólo reconoce a Miguel, Gabriel y Rafael. Todos estos nombres terminan en “él”, que significa Dios; son nombres “teóforos”.

LOS TRES ARCÁNGELES

Miguel

Equivale su nombre a: “*Quis ut Deus*” (“¿Quién como Dios?”). Sus títulos: *Victoriosus*, *Princeps militiae coelestis*, *Pugnans cum dracone*, *Príncipe del pueblo de Dios* (Israel), *Protector de la Iglesia* (*Custos Ecclesiae romanae*), *Tutor del tabernáculo eucarístico*, *Praepositus Paradisi* (*Intendente del Paraíso*).

Es el más popular y más venerado de los arcángeles. Dirigió el combate contra los ángeles rebeldes; en el Apocalipsis salva a la mujer en trance de parto, símbolo de la Virgen y de la Iglesia, combatiendo contra el dragón de siete cabezas. Es el “*Psicocombo*”, el que conduce a los muertos y pesará a las almas en el “Día del Juicio”. Los lugares preferidos para su culto son las cumbres de los montes, debido a que su combate fue celeste (*proelium in caelum*), o el milagro del Monte Gargano y del Mont- Saint-Michel (Francia).

Iconografía

En el arte bizantino san Miguel viste clámide (túnica) de púrpura y el loros (manto) de la corte imperial; en la mano un asta con la tablilla, que proclama: “*Agios, Agios, Agios*” (Santo, Santo, Santo).

En Occidente san Miguel aparece antiguamente revestido de alba (túnica blanca) y manto o capa pluvial litúrgica. Más tarde aparece como guerrero, con casco y escudo en el que se lee: “*Quis ut Deus*”. Sus armas son la lanza

Aquests nou cors són de la mateixa naturalesa, i no es distingeixen sinó per les seves funcions i graus de glòria. A excepció dels arcàngels, tots són inno-minats. S'esmenten set arcàngels (i fins i tot vuit i dotze en la literatura apocalíptica i patristica): Miquel, Gabriel, citats en el llibre de Daniel; Gabriel també en Lluc, 1,19 i 26. Rafael al llibre de Tobies; Uriel, a l'apòcrif d'Henoc i en el quart d'Esdras. La tradició dona els noms de Xealtiel, Baraquiel, Jehudiel. En una suposada revelació al franciscà Amadeo Mènèz, a més dels tres bíblics, se citen els noms d'Uriel, Iehudiel, Baradiel i Xealtiel. Diversos concilis van reprovar les imatges dels set arcàngels. L'Església només reconeix Miquel, Gabriel i Rafael. Tots aquests noms acaben en “ell”, que vol dir Déu; són noms “teòfors”.

ELS TRES ARCÀNGELS

Miquel

El seu nom equival a: “*Quis ut Deus*” (“Qui com Déu?”). Els seus títols: *Victoriosus, Princeps militiae coelestis, Pugnans cum Dracone, Príncep del poble de Déu* (Israel), *Protector de l'Església (Custos Ecclesiae romanae), Tutor del tabernacle eucarístic, Praepositus Paradisi* (Intendent del Paradís).

És el més popular i més venerat dels arcàngels. Va dirigir el combat contra els àngels rebels; a l'Apocalipsi salva la dona en trànsit de part, símbol de la Mare de Déu i de l'Església, combatent contra el drac de set caps. És el «*Psicocombo*», el que condueix els morts i pesarà les ànimes el “Dia del Judici”. Els llocs preferits per al seu culte són els cims de les muntanyes, a causa que el seu combat va ser celeste (*proelium in caelum*), o el miracle de la Muntanya Gargano i del Mont- Sant-Michel (França).

Iconografia

En l'art bizantí vesteix clàmid (túnica) porpra i el *loros* (mantell) de la cort imperial; a la mà una asta amb la tauleta, que proclama: “*Agios, Agios, Agios*” (Sant, Sant, Sant).

A Occident apareix antigament revestit d'alba (túnica blanca) i mantell o capa pluvial litúrgica. Més tard apareix com a guerrer, amb casc i escut en el qual es llegeix: “*Quis ut Deus*”. Les seves armes són la llança (de vegades a

(a veces a manera de cruz astada) o espada llameante. Alguna vez lleva en la mano la cabeza seccionada del dragón.

Tiene como atributo las conchas alusivas a la peregrinación marítima a su famoso santuario de Mont-Saint-Michel (costa occidental francesa). Raramente, barbudo (*Neuss, Die Apokalypse*. p. 232).

Es representado a pie o en el aire, muy raramente a caballo (tema apocalíptico *Apoc. XII, 7*). El tema remonta al siglo VII, y procede del Monte Gargano (promontorio italiano en el Adriático).

Pesador de almas (psicogogo o psicocombo)

Título no respaldado por ningún documento eclesiástico o litúrgico. Desde la Edad Media se le representa como a tal. San Miguel suele llevar cruz y balanza. A veces se representa a un alma en cada platillo de la balanza. En realidad no se trata de almas sino de personificaciones del bien y del mal. En un bajo relieve del portal de la catedral de Amiens, en el platillo de la derecha hay el Cordero de Dios, y en el otro la cabeza de un monstruo. Otras veces los platillos llevan rótulos, sostenido uno por el demonio ("*Opera mala quae fecit*", "Las malas obras que hizo"), y el otro por un ángel ("*Opera bona quae fecit*"). También, en un platillo el alma personificada de rodillas; en el otro, paquetes en rojo que el demonio ha depositado, intentando hacerlos más pesados apoyando las manos en el borde del platillo. Vense también en el platillo bolsa con dinero, casas, muela de molino (escándalo), cáliz con la sangre redentora.

El libro II de los "*Oráculos Sibílinos*" atribuye a Miguel, Gabriel, Rafael y Uriel la función de representar a todas las almas ante el tribunal de Dios. En el apócrifo "Ascensión de Isaías", Miguel levanta la losa del sepulcro de Cristo; y en el del "*Transitus Mariae*", la lápida del sepulcro de la Virgen. En el mismo libro Cristo consigna a Miguel el alma de su Madre. En la "*Legenda aurea*" de Voragine se narra que Miguel fue a anunciar a María su muerte inminente y durante el tránsito la protegió con una palma del Paraíso, que San Juan llevaría durante las exequias.

Apariciones de San Miguel

La más famosa es la acaecida en el Monte Gargano, tema muy frecuente en el arte español. Uno llamado Garganus persiguiendo a un toro de su rebaño

manera de creu astada) o espasa flamejant. Alguna vegades porta a la mà el cap seccionat del drac.

Té com a atribut les petxines al·lusives al pelegrinatge marítim al seu famós santuari de Mont-Sant-Michel (costa occidental francesa). Rarament, barbut (*Neuss, Die Apokalypse*. Pàg. 232).

És representat a peu o en l'aire, molt rarament a cavall (tema apocalíptic *Ap. XII*, 7). El tema remunta al segle VII, i procedeix de la Muntanya Gargano (promontori italià a l'Adriàtic).

Pesador d'ànimes (psicogogo o psicocombo)

Títol no recolzat per cap document eclesiàstic o litúrgic. Des de l'Edat Mitjana se'l representa com a tal. Sant Miquel sol portar creu i balança. De vegades es representa amb una ànima a cada platet de la balança. En realitat, però, no es tracta d'ànimes sinó de personificacions del bé i del mal. En un baix relleu del portal de la catedral d'Amiens, al platet de la dreta hi ha l'Anyell de Déu, i a l'altre el cap d'un monstre. Altres vegades els platerets porten rètols, sostinguts un pel dimoni ("*opera mala quae fecit*", "Les males obres que va fer"), i l'altre per un àngel ("*opera bona quae fecit*"). També, en un platet l'ànima personificada de genolls; en l'altre, paquets vermells que el dimoni ha dipositat, intentant fer-los més pesats recolzant les mans en la vora del platet. També es pot trobar al platet una bossa amb diners, cases, mola de molí (escàndol), calze amb la sang redemptora.

El llibre II dels "*Oracles Sibil·lins*" atribueix a Miquel, Gabriel, Rafael i Uriel la funció de representar totes les ànimes davant el tribunal de Déu. A l'apòcrif "*Ascensió d'Isaïes*", Miquel aixeca la llosa del sepulcre de Crist; i en el del "*Transitus Mariae*", la làpida del sepulcre de la Mare de Déu. En el mateix llibre Crist consigna a Miquel l'ànima de la seva Mare. A la "*Llegenda àuria*" de Voragine es narra que Miquel anuncià a Maria la seva mort imminent i durant el trànsit la va protegir amb una palma del Paradís, que Sant Joan portaria durant les exèquies.

Aparicions de Sant Miquel

La més famosa és la de la Muntanya Gargano, tema molt freqüent en l'art espanyol. Un anomenat Garganus perseguint un toro del seu ramat que s'ha-

que se había escapado a una caverna inaccesible, le disparó una flecha, la cual retrocedió y le hirió en un ojo. San Lorenzo Maiorano, obispo de Siponto (la actual Manfredonia), al enterarse del suceso, ordenó un ayuno de tres días, al cabo de los cuales se le apareció San Miguel en la entrada de la caverna y le declara que se reservaba aquel lugar. La caverna fue convertida en santuario de San Miguel, centro de peregrinaciones mundiales.

Otra aparición famosa del Arcángel sucedió en lo alto del Mausoleo de Adriano (Castel San Angelo). Fue en ocasión de una epidemia que diezma-
ba al pueblo de Roma. El Papa San Gregorio Magno ordenó una procesión penitencial para implorar el cese de aquel azote. De pronto sobre el Mausoleo apareció San Miguel enjugando su espada ensangrentada y metiéndola en la vaina. Y al momento cesó la epidemia.

La aparición del santo obispo Ausbert, de Avranches, en el siglo VIII, dio ocasión a la erección de la iglesia y monasterio de Mont-Saint-Michel, en las costas de Normandía. De ahí que San Miguel fuese Patrón de Francia.

Varias son las apariciones de San Miguel en el Antiguo Testamento. Pero desde el punto de vista iconográfico son importantes las del Nuevo Testamento. He aquí las que han tenido mayor eco en el arte.

En el Antiguo Testamento: combate con Josué en la campaña de Jericó (*Josué V*, 13); socorre a Agar en el desierto (*Génesis XXI*, 17); detiene el brazo de Abraham al disponerse a sacrificar a su hijo único, Isaac (*Génesis XXII*, 11); aparece a Gedeón (*Jueces VI*, 11); dirige la batalla contra el rey de los persas (*Josué X*, 13); acompaña a los tres mancebos en el horno de Babilonia (*Daniel III*, 49); a Daniel en el foso de los leones y transporta al profeta Habacuc (*Daniel XIV*, 34); detiene a la asna de Balaam (*Números XXII*, 22); asiste a David en su combate contra Goliath (*I Samuel XVII*); y a Judit contra Holofernes (*Judit VIII*).

En el Nuevo Testamento: defiende el cadáver de Moisés (*Judas 9*); traslada al diácono Felipe para que confiriese el bautismo al eunuco de la reina de Etiopía (*Actos de los Apóstoles VIII*, 36); salva a la mujer amenazada por el dragón (Satanás), símbolo de María y de la Iglesia (*Apocalipsis XII*, 1).

Milagros

De los muchísimos atribuidos a San Miguel es muy frecuentemente repre-

via escapat a una caverna inaccessible, li va disparar una fletxa, la qual el va fer retrocedir i el va ferir en un ull. Sant Llorenç Maiorano, bisbe de Siponto (l'actual Manfredonia), en assabentar-se del que havia passat, va ordenar un dejuni de tres dies, al cap dels quals se li va aparèixer Sant Miquel a l'entrada de la caverna i li declarà que es reservava aquell lloc. La caverna va ser convertida en santuari de Sant Miquel, centre de peregrinacions mundials.

Una altra aparició famosa de l'Arcàngel fou la de la part alta del Mausoleu d'Adriano (Castell Sant Angelo). Va ser amb motiu d'una epidèmia que delmava el poble de Roma. El Papa Sant Gregori el Gran va ordenar una processó penitencial per implorar el cessament d'aquell flagell. Tot d'una sobre el Mausoleu va aparèixer Sant Miquel eixugant la seva espasa plena de sang i ficant-la en la beina. I al moment va cessar l'epidèmia.

L'aparició del sant bisbe Ausbert, d'Avranches, al segle VIII, va donar lloc a l'erecció de l'església i monestir de Mont-Sant-Michel, a les costes de Normandia. Per aquest motiu Sant Miquel és el Patró de França.

Diverses són les aparicions de Sant Miquel a l'Antic Testament. Des del punt de vista iconogràfic, però són importants les del Nou Testament. Heus aquí les que han tingut més ressò en l'art.

A l'Antic Testament: combat amb Josué en la campanya de Jericó (*Josué V*, 13); socorre a Agar en el desert (*Gènesi XXI*, 17); deté el braç d'Abraham al disposar-se a sacrificar el seu fill únic, Isaac (*Gènesi XXII*, 11); apareix a Gedeó (*Jutges VI*, 11); dirigeix la batalla contra el rei dels perses (*Josué X*, 13); acompanya als tres mossos al forn de Babilònia (*Daniel III*, 49); a Daniel a la fossa dels lleons i transporta el profeta Habacuc (*Daniel XIV*, 34); deté la somera de Balaam (*Números XXII*, 22); assisteix a David en el seu combat contra Goliat (*1 Samuel XVII*); i la Judit contra Holofernes (*Judit VIII*).

En el Nou Testament: defensa el cadàver de Moisès (*Judes 9*); trasllada al diaca Felip perquè conferís el baptisme a l'eunuc de la reina d'Etiòpia (*Fets dels Apòstols VIII*, 36); salva la dona amenaçada pel drac (Satanàs), símbol de Maria i de l'Església (*Apocalipsi XII*, 1).

Miracles

Dels moltíssims atribuïts a Sant Miquel, és representat molt freqüentment

sentado el que se refiere a la mujer encinta sorprendida por el reflujo de las aguas entre la costa y el islote de Mont-Saint-Michel. Ante el peligro de que se ahogase la parturiente, acudió el Arcángel para detener a las olas que formaron sobre ella como una cúpula que le sirvió de abrigo y le permitió esperar a que la aguas se retiraran mientras ella daba a luz.

Gabriel

“Fuerza de Dios”, o “Dios es mi fuerza, “*Gabriel nuntius*”. Es el ángel, el mensajero por excelencia, el nuncio de la Redención. Anuncia exactamente la venida del Mesías (*Daniel IX, 24*); anuncia a Zacarías el nacimiento de su hijo Juan al Bautista (*Lucas, I, 5*); comunica a María que será Madre de Dios (*Lucas, I, 26*). Entre mahometanos se cree que reveló a Mahomet su misión y le dictó el Corán. Los griegos le llaman *Propyleos* (*Pylé* = puerta), el que guarda las puertas del templo e impide a Satanás entrar en él. Se apareció a Daniel a orillas del río Tigris, y el profeta dejó una detallada descripción de su aspecto fulgurante (*Daniel X, 5*). Es creencia que fue Gabriel quien anunció a los pastores de Belén el nacimiento del Mesías, y, según un breviario dominicano, el que reconfortó a Jesús en el Huerto de Getsemaní.

Iconografía

Fuera de las escenas de la Anunciación a María y de su aparición a Zacarías, es muy poco representado. Su misma indumentaria sufre muy pocas variaciones. Viste túnica talar o alba y manto o capa pluvial; puede llevar estola, dalmática y diadema. En el arte bizantino aparece como dignatario de la corte imperial.

Atributos

Puede presentar: linterna encendida; espejo en el cual se reflejan los diseños de Dios; bordón o vara de mensajero; cetro, que a principios del siglo XII se transforma en lirio, el cual a veces presenta tres ramas alusivas a la Virginitad de María ante, in y post partum, cruz astada, globo con la crucecita; palma del Paraíso al anunciar a la Virgen su muerte (no confundir esta escena con el anuncio de su divina maternidad); ramo de olivo, en señal de la paz mesiánica; filacteria o banda con las palabras: “Ave María”.

el que es refereix a la dona embarassada sorpresa pel reflux de les aigües entre la costa i l'illot de Mont-Sant-Michel. Davant el perill que s'ofegués, va acudir l'Arcàngel per detenir les onades que van formar sobre ella com una cúpula que li va servir d'abric i li va permetre esperar que la aigües es retiressin mentre ella donava a llum.

Gabriel

“Força de Déu”, o “Déu és la meva força,” *Gabriel nuntius*”. És l'àngel, el missatger per excel·lència, el nunci de la Redempció. Anuncia exactament la vinguda del Messies (*Daniel IX*, 24); anuncia a Zacaries el naixement del seu fill Joan Baptista (*Lluc*, I, 5); comunica a Maria que serà Mare de Déu (*Lluc*, I, 26). Entre mahometans es creu que va revelar a Mahomet la seva missió i li va dictar l'Alcorà. Els grecs l'anomenen *Propyleos* (*Pyle* = porta), el que guarda les portes del temple i impedeix a Satanàs entrar-hi. Es va aparèixer a Daniel a la vora del riu Tigris, i el profeta va deixar una descripció detallada del seu aspecte fulgurant (*Daniel X*, 5). Es creu que va ser Gabriel qui va anunciar als pastors de Betlem el naixement del Messies, i, segons un breuari dominicà, qui va reconfortar Jesús a l'Hort de Getsemaní.

Iconografia

Fora de les escenes de l'Anunciació a Maria i de la seva aparició a Zacaries, és molt poc representat. La seva mateixa indumentària pateix molt poques variacions. Vesteix túnica talar o alba i mantell o capa pluvial; pot portar estola, dalmàtica i diadema. En l'art bizantí apareix com a dignatari de la cort imperial.

Atributs

Pot presentar: llanterna encesa; mirall en el qual es reflecteixen els designis de Déu; bordó o vara de missatger; ceptre, que a principis del segle XII es transforma en lliri, el qual de vegades presenta tres branques al·lusives a la Virginitat de Maria *in i post partum*, creu astada, globus amb la creueta; palma del Paradís en anunciar a la Mare de Déu la seva mort (no confondre aquesta escena amb l'anunci de la seva divina maternitat); ram d'olivera, en senyal de la pau messiànica; filacteri o banda amb les paraules: “Ave Maria”.

Ha sido también representado cabe el trono de la Divinidad para recibir el encargo de anunciar el nacimiento de Jesús; y también al volver del mundo para comunicar la misión cumplida.

En la escena de la Anunciación Gabriel aparece de pie, de rodillas, y, con poca frecuencia, en pleno vuelo. En el anuncio a Zacarías, a veces pone el dedo sobre sus labios aludiendo a la mudez con que fue castigada su incredulidad.

Rafael

Sólo en textos no bíblicos se le llama arcángel. Muy citado en textos apócrifos. En el libro de Tobías (*Tobías* XII, 15) se lee: “Yo soy Rafael, uno de los siete santos ángeles que presentamos las oraciones de los justos, y tienen entrada ante la majestad del Santo”.

No aparece en el arte cristiano primitivo. En la Edad Media aparece acompañando al joven Tobías. Muy representado en cuadros y grabados votivos en acción de gracias por su protección durante viajes o enfermedades.

Iconografía

Vestido de peregrino, con bordón, alforja, con el pez capturado, bote de medicina o cajita con la hiel taumatúrgica del pez. En sus primeras representaciones aparece con Tobías; más tarde con un niño innominado, convirtiéndose en ángel de la guarda, que le defiende del demonio.

Ángeles custodios

Miguel y Rafael fueron considerados durante la Edad Media como ángeles custodios de los hombres. La idea del ángel custodio para cada individuo de acuerdo con el texto bíblico (*Mateo* XVIII, 10, “No despreciéis a uno de esos pequeños, porque en verdad os digo, que sus ángeles ven de continuo en el cielo la faz de mi Padre...”)

no asoma claramente hasta el siglo XVII. En el arte antiguo no dejan de verse ángeles que protegen a determinadas personas como David, Pedro, María, Lot con su familia, la Sagrada Familia. Como espíritus protectores aparecen ya en el siglo XIV, en monumentos sepulcrales.

Ha estat també representat cap el tron de la Divinitat per rebre l'encàrrec d'anunciar el naixement de Jesús; i també en tornar del món per comunicar la missió completa.

En l'escena de l'Anunciació Gabriel apareix de peu, de genolls, i, amb poca freqüència, en ple vol. En l'anunci a Zacaries, de vegades posa el dit sobre els seus llavis al·ludint a la mudesa amb què va ser castigada la seva incredulitat.

Rafael

Només en textos no bíblics se l'anomena arcàngel. Molt citat en textos apòcrifs. En el llibre de Tobies (*Tobies XII*, 15) es llegeix: “Jo sóc Rafael, un dels set sants àngels que presentem les oracions dels justos, i tenen entrada davant la majestat del Sant”.

No apareix en l'art cristià primitiu. A l'edat mitjana apareix acompanyant el jove Tobies. Molt representat en quadres i gravats votius en acció de gràcies per la seva protecció durant viatges o malalties.

Iconografia

Vestit de pelegrí, amb bordó, sarró, amb el peix capturat, pot de medicina o capseta amb la fel taumatúrgica del peix. En les seves primeres representacions apareix amb Tobies; més tard amb un nen innominat, convertint-se en àngel de la guarda, que el defensa del dimoni.

Àngels custodis

Miguel i Rafael foren considerats durant l'Edat Mitjana com àngels custodis dels homes. La idea de l'àngel custodi per a cada individu d'acord amb el text bíblic (*Mateu XVIII*, 10, “No menyspreu a un d'aquests petits, perquè en veritat us dic, que els seus àngels veuen de continu en el cel la faç del meu Pare ...”) no treu el cap clarament fins al segle XVII. En l'art antic no es deixen de veure àngels que protegeixen determinades persones com David, Pere, Maria, Lot amb la seva família, la Sagrada Família. Com a esperits protectors apareixen ja al segle XIV, en monuments sepulcrales.

Hay los ángeles custodios de castillos, ciudades, reinos, preferentemente representados en las puertas o entre las almenas de construcciones, reales, simbólicos e imaginarios. Generalmente espada en mano, o con la espada y una corona en las manos.

Ángeles asistentes

En la liturgia celeste y terrestre, en apoteosis de santos, Misa, consagración de templos, exorcismos (especialmente las Virtudes y Potestades); así como ostiarios (*ostium* = puerta) guardianes en las puertas; turiferarios (*thus* = incienso) con incensarios; ceroferarios con candeleros y velas; lectores, con libro; acólitos, con luz, vinajeras; músicos, con toda clase de instrumentos; como diáconos, en el Juicio final, bautismo, llevando la cruz, el cáliz, las “armas de Cristo” (instrumentos de su Pasión, o con escudo de sus cinco llagas); alrededor de la Cruz, con copas o cálices para recoger la sangre de las llagas del Crucificado; junto a un mártir para enardecerlo; al pie de la cama del moribundo para consolarlo y animarlo (*ars moriendi*). También en infinitad de objetos sagrados: atriles, cálices, cruces, etc.

Ángeles plumíferos

Aparecen con el cuerpo recubierto de plumaje, menos la cara, manos y pies. Sus representaciones son excepcionales. Los ángeles plumíferos tienen sus antecedentes en el arte pagano. El arte y la leyenda demuestran que la figura y cualidades del pájaro han servido para representar a los espíritus, tanto a los ángeles como a las almas, amorcillos y demonios. Sus figuraciones remontan al primer milenio, aunque por lo general se atribuye su origen a los siglos XIV- XV.

San Miguel, como pesador de almas o atacando al dragón infernal, a menudo es representado con el cuerpo cubierto de plumas.

Los ángeles plumíferos aparecen con bastante frecuencia en función de tenantes de escudo, de corona sobre la Virgen, como elemento arquitectónico (el llamado pozo de Dijon), en sepulcros de nobles, en la ascensión de la Magdalena.

No es rara la representación de ángeles barbudos. Lo es más la de los ángeles con moño (sic).

Hi ha els àngels custodis de castells, ciutats, regnes, preferentment representats en les portes o entre els merlets de construccions, reals, simbòlics i imaginaris. Generalment espasa en mà, o amb l'espasa i una corona a les mans.

Àngels assistents

En la litúrgia celeste i terrestre, en apoteosi de sants, Missa, consagració de temples, exorcismes (especialment les Virtuts i Potestats); així com ostiaris (*ostium* = porta) guardians a les portes; turiferaris (*thus* = encens) amb encensers; ceroferaris amb candelers i espelmes; lectors, amb llibre; acòlits, amb llum, canadelles; músics, amb tota classe d'instruments; com diaques, en el Judici final, baptisme, portant la creu, el calze, les “armes de Crist” (instruments de la Passió, o amb escut de les seves cinc nafres); voltant de la Creu, amb copes o calzes per recollir la sang de les nafres del Crucificat; al costat d'un màrtir per enardir-lo; al peu del llit del moribund per consolar-lo i animar-lo (*ars moriendi*). També en la infinitat d'objectes sagrats: faristols, calzes, creus, etc.

Àngels plumífers

Apareixen amb el cos recobert de plomatge, menys la cara, mans i peus. Les seves representacions són excepcionals. Els àngels plumífers tenen els seus antecedents en l'art pagà. L'art i la llegenda demostren que la figura i qualitats de l'ocell han servit per representar els esperits, tant als àngels com a les ànimes, cupidos i dimonis. Les seves figuracions es remunten al primer mil·lenni, tot i que en general el seu origen s'atribueix als segles XIV-XV.

Sant Miquel, com a pesador d'ànimes o atacant del drac infernal, sovint és representat amb el cos cobert de plomes.

Els àngels plumífers apareixen amb força freqüència fent de sostenidors d'escut, de corona sobre la Mare de Déu, com a element arquitectònic (l'anomenat pou de Dijon), en sepulcres de nobles, en l'ascensió de Magdalena.

No és rara la representació d'àngels barbuts. Ho és més la dels àngels amb monyo (sic).

